

ლევან ბებურიშვილი

Levan Beburishvili

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

Faculty of Humanities

ალექსანდრე ორბელიანი როგორც ლიტერატურის კრიტიკოსი

Aleksandre Orbeliani as a Literary Critic

Aleksandre Orbeliani is one of the most interesting representatives of Georgian literature of the nineteenth century. He has worked in several fields of literature – poetry, prose, drama, criticism and journalism. Aleksandre Orbeliani's literary abilities were most clearly revealed in his critical works. Since the 1850s, he has published a number of articles about both general literary issues and the works of particular writers.

Aleksandre Orbeliani's article about Grigol Rcheulishvili's story "Widow's Lemons" is noteworthy. In this work, the critic discusses the specifics of the historical fiction in general and points out the inconsistencies that greatly diminish the artistic value of Rcheulishvili's story. The stories of the prose writer Grigol Rcheulishvili, quite popular among contemporaries, due to their bold approach to historical themes, often caused the displeasure of the Georgian aristocracy, including Aleksandre Orbeliani, who criticizes the writer for distorting the historical past of Georgia. The critic deeply believes that historical truth must be scrupulously preserved in a work created on a historical theme. In his opinion, Grigol Rcheulishvili's story cannot answer these requirements even a little.

Aleksandre Orbelian's heartache is mainly caused by the writer's interpretation of King Erekle's character. The name of his own grandfather, King Erekle, was most precious to the critic. That is why he cannot hide his displeasure, because he thinks that the writer is saying an "insulting word" about him.

Aleksandre Orbeliani is outraged by the circumstances, in Rcheulishvili's story, King Erekle, this historical hero and great commander-in-chief, is presented as a mediator between the lovers. Aleksandre Orbeliani considers the tone and behavior of Erekle, to be completely inappropriate (toothless jokes, secretly listening to lovers). Alexander Orbeliani cannot forgive Grigol Rcheulishvili for posting the words that a peasant from Kartli allegedly said to Erekle: "step father of Kartli and father of Kakheti". According to the critic, none of the peasants could dare to say these words to the king, and this story was actually invented by Erekle's enemies.

In the article "Attached to the Attachment", the critic discusses Daniel Chonkadze's "Suram Fortress" and does not share the artistic concept of the story. Aleksandre Orbeliani does not consider it right to criticize the nobility as a separate social stratum. According to him, the writer should be interested in more general, ethical problems.

It is noteworthy that Aleksandre Orbeliani notices the emergence of two main currents in Georgian public thought, the birth of two groups, which he conventionally calls "conservatives and progressives." The critic considers this event as a completely natural and welcome fact.

The fate of the Georgian language, its present and future was one of the main thoughts of Aleksandre Orbeliani. In his article "A Few Words on Comedy "Divorce", Aleksandre Orbeliani questions Platon Ioseliani's views on Giorgi Eristavi's linguistic innovation. Orbeliani points out that it is impossible to generalize the language of Giorgi Eristavi's comedies in all realms of written speech, as it is suitable for works of the comedy genre and in no case can it claim a common literary language. At the same time, the critic acknowledges the need for a unified literary language.

Aleksandre Orbeliani is one of the most prominent figures in Georgian literature of the 1850s, and together with Nikoloz Berdznishvili and Mikheil Tumanishvili, he stands at the forefront of nineteenth-century Georgian literary criticism.

საკვანძო სიტყვები: მე-19 საუკუნე, ქართული ლიტერატურა, ქართული კრიტიკა, ქართული პუბლიცისტიკა, ალექსანდრე ორბელიანი.

Key words: 19th century, Georgian literature, Georgian Criticism, Georgian Journalism, Aleksandre Orbeliani.

XIX საუკუნის 50-იანი წლების კრიტიკოსთა შორის თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს ალექსანდრე ორბელიანს, 1832 წლის შეთქმულების ერთ-ერთი მოთავეს, ფართო ლიტერატურული ინტერესების მქონე მოღვაწეს. გადასახლებიდან დაბრუნების (1840) შემდეგ ალექსანდრე ორბელიანი აქტიურად ჩაერთო ლიტერატურულ-საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ქართული მწერლობის დიდი გულშემატკივრისა და ქველმოქმედის ფინანსური მხარდაჭერით გამოიცემოდა ჟურნალი „ცისკარი“ (ერთხანს ჟურნალის რედაქცია მის სახლშიც იყო განთავსებული). ალექსანდრე ორბელიანი თავისი ლიტერატურული მოღვაწეობითაც დიდად ედგა მხარში „ცისკარს“. იგი ჟურნალის ერთ-ერთი ყველაზე აქტიური და პროდუქტიული ავტორი იყო.

ალექსანდრე ორბელიანის ზნეობრივი და ლიტერატურული მრწამსის დასახასიათებლად უნდა გავიხსენოთ მისივე სიტყვები: „ბევრს რაღაცას ამბობენ ჩემზე, იმათ შორის ამას მწამობენ მე, ოღონდ ქართული იყოს და რაც უნდა იყოს, სულ ერთია იმისთვისაო. აღვიარებ საზოგადოების წინაშე, რომ სწორეთ არის ნათქვამი“ (ორბელიანი, 1980ბ, გვ. 164). ამ რწმენიდანაა ამოზრდილი კრიტიკოსის არა მხოლოდ ეთიკური, არამედ ესთეტიკური შეხედულებებიც. უპირველეს ყოვლისა, სწორედ ეროვნული თვალთახედვით აფასებს ალექსანდრე ორბელიანი არა მხოლოდ ისტორიულ მოვლენებს, არამედ ლიტერატურულ ფაქტებსაც.

ალექსანდრე ორბელიანის ლიტერატურულ შეხედულებებზე მსჯელობა შესაძლებელია როგორც საკუთრივ კრიტიკულ წერილებზე, ასევე ისტორიულ ნაშრომებზე დაყრდნობით, რომლებშიც იგი ზოგჯერ ლიტერატურულ თემებსაც ეხება.

თავისი დროის მოღვაწეთაგან ალექსანდრე ორბელიანი იმითაც იყო გამორჩეული, რომ იგი ხშირად გამოდიოდა ლიტერატურული დისკუსიის ინიციატორად, რადგან კრიტიკის განვითარება ლიტერატურული პროგრესის უცილობელ წინაპირობად მიაჩნდა: „ნულარ დაზოგავთ ერთმანეთს და კრიტიკებს მოჰყევით ერთმანეთის წერილებზე. ესეც დიდი სასარგებლო იქნება და ეკალზედ ვარდი აღმოსცენდება“ (ორბელიანი, 1857ა, გვ. 64), – მოუწოდებდა იგი მწერლებს.

50-იანი წლების ქართული კრიტიკის ერთ-ერთ უმთავრეს საკითხად იქცა სალიტერატურო ენის პრობლემა. ეს ფაქტი სავსებით კანონზომიერი იყო და იგი ბუნებრივად განსაზღვრა პერიოდული

პრესისა და, ზოგადად, ლიტერატურის განვითარებამ. აღნიშნული საკითხის ირგვლივ თანამედროვეთაგან ყველაზე ხშირად ალექსანდრე ორბელიანი მსჯელობს. ქართული ენის ბედი, მისი აწმყო და მომავალი მუდამ იყო მწერლის ერთ-ერთი მთავარი საფიქრალი. 1856 წელს ბროშურის სახით გამოიცა ალექსანდრე ორბელიანის წერილი „ქართულის ენისათვის“. მასში წამოჭრილია ქართული ენის ისტორიასთან და მის თანამედროვე მდგომარეობასთან დაკავშირებული რიგი საკითხები.

წერილის შესავალში კრიტიკოსი აღნიშნავს, რომ ქართული ულამაზესი ენაა, „დამატკობელი ყურის სმენისათვის“, რომლის ძალიც „სულამდისინ ჩაიჭრება ხოლმე“. ალ. ორბელიანს ენის სიმდიდრის დასტურად მიაჩნია დიალექტების მრავალფეროვნება. იგი სინანულით აღნიშნავს, რომ ქართლში უკვე ნაკლებად იხმარება მშვენიერი ძველებური სიტყვები (აწ, უკეთუ, ვითარცა, რამეთუ და სხვ.), მაშინ როდესაც იმერლები და მთიელები ამ სიტყვებს კვლავ იყენებენ.

კრიტიკოსი ცდილობს წარმოიდგინოს, თუ როგორ საუბრობდნენ ჩვენი წინაპრები, თანამედროვე ქართულის რომელი კილო უფრო უნდა ჰგავდეს ძველ ქართულ მეტყველებას. ალ. ორბელიანის შეხედულებით, იმერულ დიალექტზე ისტორიულად ოსმალურმა ენამ მოახდინა ზეგავლენა, ქართლურსა და კახურზე კი – სპარსულმა. უფრო წმინდად ქართული მეტყველება შენარჩუნებულ იქნა მთაში, ამიტომაც კრიტიკოსის ვარაუდით, ჩვენი წინაპრები დაახლოებით ისე მეტყველებდნენ, როგორც საუბრობენ მთიელები: „ვინ იცის უძველეს დროში, რომელს ლაპარაკსა ანუ გამოთქმასა ამზგავსებდნენ ჩუჭნი წინაპარნი: მთიელსა თუ იმერულსა? მგონია უფრო მთიელსა. ამისთვის, რომ იმერლებსა ოსმალური გამოთქმა აქუსთ და ქართლებსა სპარსული, რომლებსაცა უწინდელს დროში მოდათ ჰქონიათ თავადთ აზნაურთ იმათი ენა“ (ორბელიანი, 1980დ, გვ. 130).

საგულისხმოა, რომ ათწლეულების შემდეგ მსგავს მოსაზრებას წამოაყენებს ვაჟა-ფშაველა. ვაჟას აზრითაც, მთის კილო ყველაზე ახლოს დგას ძველ ქართულ მეტყველებასთან.¹

1 შდრ.: „საყურადღებოა იმათის [ფშაველების] საუბრის კილო და ფორმები, სხვათა შორის იმიტომაც, რომ იმათ უფრო მეტი საშუალება ჰქონიათ ქართული ენა დაეცვათ წმინდად, შეუბღალავად. ფშაველებზე (ფხოველებზე) ნაკლებად ჰქონდათ ზედმოქმედება ოსმალთა, სპარსთა, არაბთა და სხვ. ამიტომ იმათი სათემო კილო (თუკი შეიძლება სათემო კილო დავარქვათ იმათს სასაუბრო ენას) და გრამატიკული

ალ. ორბელიანი მიიჩნევს, რომ ორივე მეტყველება – მწიგნობრულიცა და ხალხურიც მშვენიერია და მწერლებმა შესაძლოა წერონ როგორც ერთი, ასევე მეორე სტილით. უფრო მეტიც, ალ. ორბელიანის მსჯელობიდან იგრძნობა, რომ იგი პრინციპულ სხვაობას ვერ ხედავს ძველსა და ახალ ენას შორის: „მიკვირს მე, ზოგნი ერთნი რათ ანბობენ: ძველებური წერა სხუა არისო, ახლანდელი სხუაო“ (ორბელიანი, 1980დ, გვ. 131). ამ თვალსაზრისითაც ალ. ორბელიანი წინამორბედად გვევლინება იმ თვალსაზრისისა, რომელსაც მეოცე საუკუნეში მკაფიო ფორმულირება ზვიად გამსახურდიამ მისცა. ზ. გამსახურდია აღნიშნავდა, რომ არ იყო სწორი ენათმეცნიერთა მხრიდან ქართული ენის დაყოფა ძველ და ახალ ქართულ ენად, ვინაიდან ყველა დიდი მწერალი ერთი და იმავე „ენობრივი გასაღებით“ წერს და „მეოცე საუკუნის მწერლების ენას იგივე ლექსიკური ბაზისი აქვს, რაც ცურტაველსა და მერჩულეს“ (გამსახურდია, 1991, გვ. 534).

ალ. ორბელიანი 50-იანი წლების ქართულ მწერლობაში მაინც განარჩევს ორ ლიტერატურულ სტილს. ერთია – ძველებური ქართული, „სიტყვიერებით სავსე, უნაკლო და მაღალი“, ხოლო მეორე – „მდაბიური, ესე იგი: როგორც ვლაპარაკობთ და ყველასთვის ადვილი გასაგონია“ (ორბელიანი, 1980დ, გვ. 131). განსხვავება მათ შორის არის არა არსებითი, არამედ – ხარისხობრივი ხასიათისა.

კრიტიკოსი აღნიშნავს, რომ ორივე მიმართულების მწერლებს შეუძლიათ ითანამშრომლონ ახლად აღდგენილ სალიტერატურო ჟურნალ „ცისკართან“ და შეეცადონ, თავიანთი სტილის უპირატესობის დამტკიცებას.

1850 წელს წიგნად გამოიცა გიორგი ერისთავის კომედია „გაყრა“. პიესას წინ უძღოდა პლატონ იოსელიანის წინათქმა, რომელშიც ზოგადად იყო შეფასებული ერისთავის კომედიის მნიშვნელობა ქართული ლიტერატურისათვის. ცნობილმა სწავლულმა გიორგი ერისთავი ახალი სალიტერატურო ენის შემოქმედად გამოაცხადა. მან აღნიშნა, რომ ძველი ქართული ლიტერატურის ენა, „გარდა რუსთაველისა და მცირედთა სხვათა, არა იყო ჩვეულებითის საუბრისა ენითა, რომელიცა არის და უნდა იყოს ჭეშმარიტი ენა ხალხისა“

ფორმები ხელჩასაჭიდებია, ღირსსაცნობელი. ფშაური საუბრის კილო და გრამატიკული ფორმები, როგორც ნამდვილი ძველი ქართული, სრულად ჰგვანან ძველი მწერლების ნაწერებისას“ (ვაჟა-ფშაველა, 1964, გვ. 62-63).

(იოსელიანი, 1950, გვ. 3). პლატონ იოსელიანის თქმით, ისტორიულად სალიტერატურო ენა დაშორდა ხალხურ მეტყველებას, გიორგი ერისთავმა კი აღადგინა ეს დარღვეული კავშირი და ახალი ლიტერატურული ენის ფუძემდებლად მოგვევლინა: „*დამწერმან ამა პირველისა ქართულსა ენაზედ კომედიისა, თავადმან გიორგი დავითის ძემან ერისთავმან, დაბადა ენა ქართული ახლისა გუარის მწერლობისათვის*“ (იოსელიანი, 1850, გვ. 4). კრიტიკოსი იმედოვნებდა, რომ ერისთავს სხვა მწერლებიც მიზამავდნენ: „*მაქუს იმედი, რომ ...ქართული სიხარულით და სიამოვნით წაიკითხავს ამ კომედიასა და სხუანიცა ახალნი მწერალნი გაბედვით შეუდგებიან მაგალითსა მისსაო*“;– წერდა იგი (იოსელიანი, 1850, გვ. 4).

პლატონ იოსელიანის ამ მოსაზრებას რამდენიმე წლის შემდეგ გამოეხმაურა ალექსანდრე ორბელიანი, რომელმაც თავის წერილში „*რამდენიმე სიტყვა „გაყრის“ კამედიაზედ*“ („ცისკარი“, 1857, №9) ეჭვქვეშ დააყენა იოსელიანის შეხედულება გიორგი ერისთავის ენობრივ ნოვატორობასთან დაკავშირებით. ალექსანდრე ორბელიანმა აღნიშნა, რომ შეუძლებელია წერითი მეტყველების ყველა სფეროზე განვაზოგადოთ გიორგი ერისთავის კომედიების ენა, ვინაიდან იგი სწორედ კომედიური ჟანრის თხზულებებისთვის არის შესაფერი და ვერცერთ შემთხვევაში საერთო სალიტერატურო ენის პრეტენზია ვერ ექნება. კრიტიკოსის თქმით, „*არ ვიცით რომელი განსხვავებითი წიგნი რამ დაიწერება იმ კამედიის სიტყვიერებით*“ (ორბელიანი, 1857ბ, გვ. 47). პლატონ იოსელიანის მისამართით პუბლიცისტი მახვილგონივრულ შენიშვნას გამოთქვამს: „*პლატონ იოსელიანი სხუჭებს რომ ურჩევს იმ კამედიის წინასიტყვაობაში „შეუდევით მაგალითსა მისსაო*“, რატომ თავის წინასიტყვაობას ერისთავის კამედიის წერას არ ამზგავსებს და სხუჭებს კი ურჩევს? გავს ვერ მოუხერხებია. ამისთვის, რომ იოსელიანის წერა სწორე წერა არის“ (ორბელიანი, 1857ბ, გვ. 47).

გ. ერისთავის კომედიის პერსონაჟთა მეტყველებას ალექსანდრე ორბელიანი „*დაკუწულ ლაპარაკს*“ უწოდებს, რაც, სავარაუდოდ, დიאלოგური მეტყველების აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს. კრიტიკოსის აზრით, გიორგი ერისთავმა ახალი ენა კი არ შეიმუშავა, არამედ ასახა რეალურად არსებული მეტყველება. მწერლის ენობრივი ალლო, მისი ლიტერატურული პოზიცია, ალექსანდრე ორბელიანის შეხედულებით, უფრო ნათლად იმ შემთხვევაში გამოჩნდება, თუ იგი

პროზაული ფორმით გადმოგვცემს თავის ნააზრევს: „გ. ერისთავმა ერთი მოთხრობა რომ დაგვიწეროს, მაშინ გავარჩევთ რა გვარი წერა არის იმისი, თორემ იმის კამედიით არ შეიძლება შეტყობა“ (ორბელიანი, 1857, გვ. 48).

ალექსანდრე ორბელიანის წერილიდან აშკარად იგრძნობა, რომ იგი ეჭვის თვალით უცქერს თანამედროვე მწერალთაგან „ახალი ენის დაბადების“ თეორიას და მიიჩნევს, რომ არსებითი განსხვავება ძველსა და ახალ ქართულს შორის არ არსებობს. უნდა ითქვას, რომ ამ საკითხში ალექსანდრე ორბელიანის მსჯელობა ბევრად უფრო თანმიმდევრულია, ვიდრე პლატონ იოსელიანისა.

ენის საკითხებს ეხება ალექსანდრე ორბელიანი აგრეთვე წერილში „ქართული უბნობა ანუ წერა“ („ცისკარი“, 1860, №6). ამ ნაშრომში კრიტიკოსი ქართულ მეტყველებაში უკვე სამ სტილს განარჩევს: საეკლესიო, მდაბიურ (დარბაისლურ) და გლეხკაცურ ენას. მისი შეხედულებით, საეკლესიო ენა (რომლის ნიმუშადაც მას მოჰყავს ფსალმუნის) შეუდარებელია თავისი სიმდიდრით, მშვენიერებითა და გამომსახველობითი შესაძლებლობებით, თუმცა სირთულის გამო სალიტერატურო ენად მის დამკვიდრებას შეუძლებლად მიიჩნევს.

დარბაისლური ალექსანდრე ორბელიანისათვის „საშუალო“ მეტყველებაა, რომელიც უფრო მარტივია საეკლესიო ენასთან შედარებით და უფრო ადვილად აღსაქმელი ფართო საზოგადოებისათვის: „მდაბიური მესმის მე, ეკლესიის წერილების შემდგომ საქუწყინიერო ანუ ყველასათვის გასაგონი“ (ორბელიანი, 1860, გვ. 90).

რაც შეეხება გლეხურ მეტყველებას, კრიტიკოსის თქმით, მართალია, იგი არის „მარტივი და ადვილი გასაგონი“, მაგრამ ამასთანავე „მომუჭბული“, უფრო უხეში და „მაღალ საგანთათვის“ შეუფერებელი. თუმცა შესაძლოა არაერთ „დარბაისლებსავით ქართულის მცოდნე“ გლეხსაც შევხვდეთ.

ალექსანდრე ორბელიანი გარკვევით მიუთითებს, რომ აუცილებელია **ერთი** სალიტერატურო ენის არსებობა და სამგვარ მეტყველებას შორის ერთ-ერთის ამორჩევა. კრიტიკოსის სიმპათია დარბაისლურისაკენ იხრება: „ჩუწენ ქართველებს, თუმცა ამ სამში ერთი უნდა ამოგუწრჩია ქართული სიტყვებიდგან, იმისთვის მიგვებაძა, იმ ენაზედ დაგვეწყო ლაპარაკი და წერა, მაგრამ ეკლესიურის წერისათვის ზევით ითქუა: ძნელი შემოსაღებია მეთქი. ახლა თუ მეორეს

ჩემზედ მოაგდებთ და ამამარჩევინებთ მე სამუაღს ენას ამოვარჩევ, დარბაისელთ ენას“ (ორბელიანი, 1860, გვ. 95). კრიტიკოსის რწმენით, დარბაისლური „ასეთი უნაკლულო ენა არის რომ, დიად ადვილად შეიძლება რომ ესე, რაც უნდა მაღალი საგანი იყოს, იმაზედაც და კარგადაც გამოვა ყოველი ქართული სიტყვიერება“ (ორბელიანი, 1860, გვ. 97). ალექსანდრე ორბელიანისათვის, დარბაისლური არის, თანამედროვე ტერმინოლოგიით თუ ვიტყვით, ინტელიგენციის ენა და, მისი აზრით, სწორედ იგი უნდა დაედოს საფუძვლად ლიტერატურულ ქართულს. კრიტიკოსის თვალსაზრისით, ისტორიულად ჩვენი წინაპრები საეკლესიო ტექსტებს „მაღალი“ ენით წერდნენ, ხოლო საერო წიგნებს – „დარბაისლური“ ქართულით. დარბაისლური მეტყველების საუკეთესო ნიმუშებად ალ. ორბელიანი ასახელებს კლასიკური ლიტერატურის ძეგლებს, განსაკუთრებით – „ვეფხისტყაოსანს“, რომლის ენასაც იგი თანამედროვე ავტორებსაც მისაბამად უსახავს.

ალექსანდრე ორბელიანი აღიარებს სასაუბრო ენისა და წერითი მეტყველების ერთგვაროვნების აუცილებლობას: „ჩუწნი ლაპარაკი და წერა, კვალად ვიტყვ, ერთგვარი უნდა იყოს: რა გუარად ილაპარაკონ, ისე დაიწეროს და რაგუარად დაიწეროს, ისე ილაპარაკონ“ (ორბელიანი, 1860, გვ. 97).

ქართულ ენათმეცნიერებაში ერთხანს გავრცელებული მცდარი შეხედულების საწინააღმდეგოდ სავსებით სამართლიანად წერს ჯუმბერ ჭუმბურიძე: „მართალია, ამ სტატიაში ა. ორბელიანი ადასტურებს „სამი ენის“ არსებობას, როგორც ისტორიულ ფაქტს, მაგრამ ეს გარემოება „სამი შტილის“ აღიარებას როდი ნიშნავს. პირიქით, მოტანილი მსჯელობა გვიჩვენებს, რომ კრიტიკოსი „სამი შტილის“ თეორიას უარყოფს და კატეგორიულად მოითხოვს ერთიანი სალიტერატურო ენის დამკვიდრებას“ (ჭუმბურიძე, 1974, გვ. 136).

რაც შეეხება ორთოგრაფიას, ალექსანდრე ორბელიანი 60-იან წლებში გამოეხმაურა ილიას მიერ წამოწყებულ პოლემიკას და აღნიშნა, რომ სადავო ასოების ამოღება არ იყო საჩქარო. კრიტიკოსი ფიქრობდა, რომ ზოგიერთი ბგერა, რომლის აღმნიშვნელიც იყო კონკრეტული სადავო ასო, ნამდვილად დასტურდებოდა ქართულ მეტყველებაში და სიტყვის განსხვავებულ მნიშვნელობასაც აწარმოებდა. მიუხედავად ამისა, ალ. ორბელიანი სრულიადაც არ იყო კატეგორიული წინააღმდეგი ანბანის ცალკეულ ასოთაგან განტვირთვისა და

ეს პრინციპული მნიშვნელობის საკითხად არც მიაჩნდა: „ოღონდ რიგიანათ, ერთგუარად წაიყვანეთ საქმე თანხმობითა და როგორც თქუწ გინდათ, ისე მოახდინეთ, მეც მოგყუწებით დიდის სიხარულით, მაგრამ მაინც კი კარგად გაშინჯეთ“ (ორბელიანი, 1865, გვ. 20). ასეთი წინდახედულია ალექსანდრე ორბელიანი ორთოგრაფიის საკითხში.

ალექსანდრე ორბელიანი საფუძვლიანად იცნობდა შუა საუკუნეების ქართულ ლიტერატურას, თუმცა მის თხზულებებში ნაკლებად ვხვდებით დაკვირვებებს ძველი ქართული მწერლობის წარმომადგენელთა შემოქმედებაზე. ალ. ორბელიანი არაერთგან ახსენებს რუსთაველს და ყველგან იგრძნობა, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ მისთვის უდიდესი პოეტური ოსტატობის ეტალონია. აღსანიშნავია ლექსი „რუსთაველი“ („ცისკარი“, 1853, №1), რომელშიც აღტაცება „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორით პოეტური ფორმითაა გამოხატული. ლექსში რუსთაველი ღვთივგანბრძნობილ ხელოვანად, სულიწმინდისაგან ნაკურთხ პოეტადაა გამოცხადებული, რომელსაც ისეთი სიმაღლეები დაუპყრია, რომ თვით დავით მეფსალმუნეს მისი „შურით თავისი ქნარი უკიანეს ზღუაში გადაუგდია და მწარედ დასტირის საწყალი ზედა“ (ორბელიანი, 1853, გვ. 5).

ქართველ რომანტიკოსთაგან თავის ნაწერებში ალექსანდრე ორბელიანი ირიბად ეხება გრიგოლ ორბელიანსა და ნიკოლოზ ბარათაშვილს, გრიგოლ ორბელიანს უფრო პიროვნული ნიშნით.

ალექსანდრე და გრიგოლ ორბელიანების მეგობრობა ათწლეულების განმავლობაში გრძელდებოდა. გრიგოლი დიდ პატივს სცემდა ალექსანდრეს, როგორც ნამდვილ ქართველსა და სამშობლოს ისტორიის საუკეთესო მცოდნეს. ალექსანდრე ორბელიანი იყო გრიგოლის კონსულტანტი პოემა „სადღეგრძელოს“ წერისას. ნაწარმოებიც სწორედ მას ეძღვნება.

თავის მხრივ, ალექსანდრეც პატივს მიაგებდა გრიგოლს, როგორც დიდად ნიჭიერ პოეტს და ენერგიულ მოღვაწეს, თუმცა მათი პოლიტიკური პოზიციები მაინც განსხვავებული იყო. ალექსანდრე ბოლომდე შეურიგებელი დარჩა რუსულ მმართველობასთან. ამითაც აიხსნება გრიგოლ ორბელიანის ის შეფასება, რომელსაც ვხვდებით ალ. ორბელიანის წერილში „რუსების დასი ქართუელები ჩემზე“. ალექსანდრე გრიგოლს ახასიათებს, როგორც ზედმეტად ფრთხილ,

გაუბედავ ადამიანს. „გრიგოლ მშვიდობისმყოფელი გაუბედავი კაცი იყო... თავის გაუბედაობით, მთავრობაზედ მაგდენი გავლენა არა ჰქონდარა“ (ორბელიანი, 1999, გვ. 56). საგულისხმოა, რომ ამ შეფასებას ზუსტად ემთხვევა ილიას „გამოცანებში“ გამოთქმული აზრი გრიგოლის პიროვნული ბუნების შესახებ: „მაგრამ გაუბედავია, თუმცა უყვარს თვისი ერი“.

ალექსანდრე ორბელიანს თანამედროვეობის ერთ-ერთ უდიდეს პოეტად მიაჩნია ნიკოლოზ ბარათაშვილი. ეს გარემოება ნათლად ვლინდება მისი წერილიდან „ზოგიერთი შემცნევა“, რომელშიც პუბლიცისტი აღნიშნავს, რომ სალიტერატურო ენის გამშვენება პოეტთა ერთ-ერთი ამოცანაა. ალექსანდრე ორბელიანი წუხს, რომ ამ საქმეს ვეღარ იტვირთავს უდროოდ გარდაცვლილი უნიჭიერესი პოეტი ნიკოლოზ ბარათაშვილი, რომლის ლიტერატურული ტალანტიც სრულად მომავალში უნდა გამოვლენილიყო.

„ცოდო არ არის ეხლა შორსა გზაზედ იყო შენ – კაცის გულის გამომთქმელი სინაღლისა, შენ ჩუენო საქართუჭლოს უზადო პოეტო, ყმაწვილო კაცო, თავადო ნიკოლოზო ბარათაშვილო!.. რომელმა მსაჯულებმა წაიღო ეგ შენი სხივ მოსხმული, ნათელი სული პოეტობისა? აკი ძლიერ ჰფლობდა, ჰპატრონობდა მას დაწმენდილსა სულსა შენსასა?.. ეხლა იყო დრო, ეხლა სრულსა ჰაზრსა პოეტობისას აიღებდა ის! ეხლა მის პატარასა ლამაზს თავზედ მამულისა პოეტების ბრწყინვალესა გვირგვინს დაადგამდნენ... შენ ქართუჭლების მომავალო დიდო პოეტო!.. შენა წევხარ უნაკლულოს პოეტების საგალობელს კუბოს ჩანგში, რომელიცა გენიის ღმერთა შენს ძილსა მშვიდობასა უაღერსებს შენსა მილულებულს თუალებს ჰკოცნის უმანკოს და წრფელის გულით... ობლობის ცრემლსა იხოცს შენს საფლაგზე საქართუჭლო“ (ორბელიანი, 1865, გვ. 27).

ალექსანდრე ორბელიანის ეს სიტყვები გამორჩეულია ბარათაშვილის თანამედროვეთა შეფასებებში, როგორც დიდი სიყვარულით, ჰიმნოგრაფიული სულისკვეთებით განმსჭვალული შესხმა უდროოდ გარდაცვლილი პოეტისა.

ერთგან ალექსანდრე ორბელიანი ეხება ნიკოლოზ ბარათაშვილის „ბედი ქართლისას“ და აღნიშნავს, რომ პოემაში მთლად ზუსტად არაა აღწერილი ისტორიული გარემოებანი. კრიტიკოსის თვალსაზრისით, მიუხედავად იმისა, რომ პოემის „ლექს მგონობა საუცხოვოა... ისტორიისათვის არ გამოდგება“ (ორბელიანი, 1980, გვ. 129). ალექსანდრე ორბელიანის თქმით, კრწანისის ბრძოლის შემდეგ ერეკლესა და სოლომონ მსაჯულს შორის საუბარი ვერ გაიმართებოდა, რადგან ალა მაჰმად ხანის შემოსევამდე სამი წლით ადრე ერეკლე ცილისმწამებელთა დასმენის გამო გაუწყრა სოლომონს და იგი სასახლიდან დაითხოვა. მეფეს მოგვიანებით შემოურიგებია მსაჯული, რასაც სოლომონის სამადლობელი წერილები ადასტურებს. ეს ბარათები ალექსანდრე ორბელიანს ჰქონია ხელთ. როგორც ვხედავთ, ალექსანდრე ორბელიანი გულუბრყვილოდ მსჯელობს ისტორიულ თემაზე შექმნილი ნაწარმოებების სპეციფიკაზე და მხატვრულ ტექსტებში ისტორიული ქრონოლოგიის უზუსტესად დაცვის მომხრეა.

ალექსანდრე ორბელიანი დიდად აფასებდა გიორგი ერისთავის ლიტერატურულ-საზოგადოებრივ მოღვაწეობას. მიუხედავად იმისა, რომ პლატონ იოსელიანისაგან განსხვავებით, ქართული კომედიოგრაფიის ფუძემდებელს იგი არ მიიჩნევდა რეფორმატორად ენის სფეროში, ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, თითქოს სათანადოდ არ აფასებდა მისი შემოქმედების მნიშვნელობას. გიორგი ერისთავის, როგორც მწერლისადმი პატივისცემა იგრძნობა არა მხოლოდ წერილში „რამდენიმე სიტყვა გაყრის კამედიაზე“, არამედ სხვა პუბლიკაციაშიც („სალაყბოს ფურცელზე“, ჟ. „ცისკარი“, 1859, №1). ალექსანდრე ორბელიანი ეხება კომედია „გაყრას“, მას „ზნეობით კამედიად“ მოიხსენიებს და სინანულით აღნიშნავს, რომ წარმოდგენით გამხიარულებულ პუბლიკას შეუმჩნეველი დარჩა პიესის ღრმა ზნეობრივი შინაარსი. „როდისაც თავადის გიორგი დავითის ძის ერისთავის გაყრილობის კამედია ითამაშეს, ის ზნეობითი კამედია და ჩვენი დიდი საგრძნობელი, რა ყოფა იყო, ანუ რა ძახილი! სწორედ ვიტყვი უფროსმა ერთმა ვერ იგრძნა ის კარგი ზნეობითი კამედია, სასაცილოდ მიიღეს, ვითომ გაცინებისათვის დაუწერიაო“ (ორბელიანი, 1859ა, გვ.70).

ალექსანდრე ორბელიანის კრიტიკულ პუბლიკაციათაგან საგანგებოდაა აღსანიშნავი გრიგოლ რჩეულიშვილის „ქვრივის ლიმონე-

ბისადმი“ მიძღვნილი წერილი. თანამედროვეთა შორის საკმაოდ პოპულარული პროზაიკოსის, გრიგოლ რჩეულიშვილის მოთხრობები, ისტორიული თემატიკისადმი თამამი მიდგომიდან გამომდინარე, ხშირად იწვევდა ქართველი არისტოკრატის, მათ შორის ალექსანდრე ორბელიანის, უკმაყოფილებას.

წერილში „ქვრივის ლიმონების განხილვა, ანუ კრიტიკა“ („ცისკარი“, 1858, №4) ალექსანდრე ორბელიანი მწერალს ედავება საქართველოს ისტორიული წარსულის დამახინჯებულად წარმოჩენის გამო. კრიტიკოსს ღრმად სწამს, რომ ისტორიულ თემაზე შექმნილ ნაწარმოებში ზედმიწევნით უნდა იყოს დაცული ისტორიული სიმართლე. ამ მოთხოვნებს, მისი აზრით, ოდნავადაც ვერ პასუხობს გრიგოლ რჩეულიშვილის მოთხრობა.

ალექსანდრე ორბელიანის გულისწყრომას უმთავრესად იწვევს ერეკლე მეორის სახის მწერლისეული ინტერპრეტაცია. კრიტიკოსისათვის უძვირფასესი იყო საკუთარი პაპის, ერეკლე მეორის სახელი. ამიტომაც იგი ვერ ფარავს უკმაყოფილებას, რადგან ფიქრობს, რომ მწერალი მასზე „საგიებელ სიტყვას“ ამბობს.

ალექსანდრე ორბელიანი აღშფოთებულია იმ გარემოებით, რომ რჩეულიშვილის მოთხრობაში ერეკლე მეორე, ეს ისტორიული გმირი და დიდებული მთავარსარდალი, ყოფითი ნიშნითაა განსახიერებული და სატრფოთა შორის შუამავლად, ლამის მაჭანკლადაა გამოყვანილი, „ვითომც მეფე ერეკლე შუაკაცათ გაუკეთდება ქვრივს კეკეს იმ ყმაწვილკაცებთან“ (ორბელიანი, 1858ა, გვ. 285). ალექსანდრე ორბელიანს სრულიად შეუფერებლად მიაჩნია მოთხრობის პერსონაჟად ქცეული ერეკლეს საუბრის ტონი და საქციელი (უკბილო ხუმრობა, სატრფოთა მალულად მიყურადება). ალექსანდრე ორბელიანი გრიგოლ რჩეულიშვილს ვერ პატიობს იმ სიტყვების აფიშირებას, რომლებიც ვითომ ერთ ქართლელ გლეხს უთქვამს ერეკლესათვის: „ქართლის მამინაცვალო და კახეთის მამაო“. კრიტიკოსის თქმით, ვერცერთი გლეხი ვერ გაკადნიერდებოდა, ეს სიტყვები შეეხებდა მეფისთვის და ეს ამბავი სინამდვილეში ერეკლეს მტერთაგანაა მოგონილი.

ალექსანდრე ორბელიანის დასკვნით, გრიგოლ რჩეულიშვილს, საზოგადოდ, ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვს საქართველოს ისტორიულ წარსულზე. იგი მიუთითებს მოთხრობაში არსებულ მრავალ

შეუსაბამობაზე. მაგალითად, ნაწარმოების მთავარი პერსონაჟი, ქვრივი კეკე, მოთხრობაში მოხსენიებულია, როგორც „კნეინა“. ალ. ორბელიანის სამართლიანი შენიშვნით, „უწინდელს დროს საქართველოში, წოდებით კნეინობა არ იყო, არც კნიაზობა“ (ორბელიანი, 1858ა, გვ. 280). ასევე შეუსაბამოა, კრიტიკოსის თქმით, მეფისადმი მიმართვის ფორმა „თქვენო დიდებულეზავ“, რადგანაც ისტორიულად ქართველი კაცი მეფეს მიმართავდა სიტყვებით: „ჩვენო ბატონო, ან ბატონო მეფე“. როდესაც ერეკლე მეორე ეხუმრება თავის ნათლულ ახალგაზრდა ქვრივს, მიუალერსებს სიტყვით „გარყვნილო“. კრიტიკოსი მიუთითებს პერსონაჟის მეტყველების სრულ შეუსაბამობაზე მის სოციალურ სტატუსთან და, საზოგადოდ, დარბაისლურ ზრდილობასთან: „უწინდელს დროში არასდროს ალერსში არავინ არ იტყოდა სიტყვას „გარყვნილოვო“, არამც თუ მეფეები“ (ორბელიანი, 1858ა, გვ. 281). ალექსანდრე ორბელიანს აღიზიანებს მობაასეთა საზღვარგადასული უშუალობა, მოურიდებელი ტონი, რაც მას ქართული ზრდილობისთვის სრულიად შეუფერებლად მიაჩნია: „მეფე და ქვრივი კეკე ვითომც სიამოვნით ლაპარაკობენ. არა დარბაისელთან არ იქნებოდა იმ გვარი ლაპარაკი, რაც უნდა ახლო ნათესავი ყოფილიყო, არამც თუ მეფესთან“ (ორბელიანი, 1858ა, გვ. 282).

გრიგოლ რჩეულიშვილის მოთხრობის მიხედვით, მშვენიერი ქვრივი ეკლესიაში არ დადის იმის გამო, რომ არ უნდა მისი სილამაზე საცდურად იქცეს ახალგაზრდა ვაჟებისათვის და მათ ლოცვის გულისყური გაუფანტოს. ყოველივე ისტორიულის მალმერთებელი ალექსანდრე ორბელიანი აქაც შეუსაბამობას ხედავს ადრინდელ ქართულ ზრდილობასა და ღვთისმომშიშებასთან: „უწინდელს დროში, ეკლესიებში ყმაწვილებისაგან კისრის გრება და ქალების ყურებს როგორ შეიძლებოდა! – თავის დღეში საკიცხავად დასდებდნენ“ (ორბელიანი, 1858ა, გვ. 282).

ალექსანდრე ორბელიანი მწერლისაგან მოითხოვს ქრონოლოგიის ზუსტ დაცვას. მეფე ერეკლე მოთხრობაში 76 წლის მოხუცადაა მოხსენიებული, არადა აღწერილ დროს, იგი 66 წლის იყო. ანასტასია ბატონიშვილი, რომლის მეგობრადაცაა მოხსენიებული ახალგაზრდა ქვრივი, იმ დროს მხოლოდ 12 წლის თუ იქნებოდა და შეუძლებელია ემეგობრა 22 წლის ქვრივთან. კეკეს თაყვანისმცემლები ზაზა თარხნიშვილი და ქაიხოსრო ანდრონიკაშვილი კი, ალ. ორბელიანის

ცნობით, სინამდვილეში ერეკლე მეფეზე ასაკოვნები იყვნენ. ამ და სხვა ისტორიულ შეუსაბამობათა აღნუსხვიდან აშკარა ხდება, რომ ალექსანდრე ორბელიანი ისტორიულ თხზულებაში სიზუსტის დაცვისა და მხატვრული გამონაგონის არეალის შემოზღუდვის მომხრეა. კრიტიკოსის საბოლოო დასკვნით: „უფალი რჩეულოვის თხზულება... არც უწინდელს ჩუწნს ზნეობაში შემოვა... არც ჩვეულობაში, არც გცევაში, არც მართებულობაში, არც ხასიათში და სრულიად არაფერში“ (ორბელიანი, 1858ა, გვ. 286).

ალექსანდრე ორბელიანის თქმით, გრიგოლ რჩეულიშვილმა საბოლოოდ ვერც ისტორიული თხზულება შექმნა და ვერც რიგიანი მოთხრობა: „ისტორიისთვის? – უვარგია. რამანი? რამანის აჩრდილი არ არის. მოთხრობა? – არც მოთხრობად ითქმის“ (ორბელიანი, 1858, გვ. 284).

კრიტიკოსის მეორე არსებითი შენიშვნა მოთხრობის კონკრეტულ პასაჟს ეხება. „ქვრივის ლიმონებში“ ვითარება ისეა წარმოდგენილი, თითქოს ერეკლე მეორე შინაგანი კულტურისა თუ ღირსების თვალსაზრისით ქართლებს კახელებზე მაღლა აყენებდა. ერთ ეპიზოდში მეფე თავის შვილობილს ურჩევს, ქაიხოსრო ანდრონიკაშვილს გაჰყვეს ცოლად, რაზეც ქვრივი ხუმრობით მიუგებს: „კახეთი გიყვარს და კახელებს სწყალობს. ამისთვის მეც საქმროდ კახელს მირჩევთო“ (რჩეულიშვილი, 1965, გვ. 46). ერეკლე პასუხობს, რომ, მართალია, ადრე მიკერძოებული ვიყავი კახელთა მიმართ, ბევრჯერ „დავფარე იმათი ნაკლებულობა“, მაგრამ საბოლოოდ დავრწმუნდი, რომ „ვითარცა დღე ღამესა, ისე ქართლის კეთილშობილება სჯობს კახელთა“. შემდეგ ქართლიდან კახეთში ოჯახები ჩავასახლე, რომ კახელებს მათგან მაინც ესწავლათ „ზრდილობა, ქცევა, ლაპარაკი, მაგრამ შრომა ამაოდ მრჩებოდაო...“ (რჩეულიშვილი, 1965, გვ. 46-47).

ალექსანდრე ორბელიანს არაგონივრულად მიაჩნია მწერლის მხრიდან საქართველოს კუთხეთა ამგვარად წარმოჩენა. კრიტიკოსი სავსებით სწორი, მოქალაქეობრივი პოზიციიდან აფასებს მოთხრობის ამ მონაკვეთს და მიუთითებს, რომ ისტორიულად ქართლიცა და კახეთიც ერთ ბედს ქვეშ იყვნენ, განათლებისა და კულტურის თვალსაზრისით მათ შორის არსებითი სხვაობა არასოდეს ყოფილა. ალექსანდრე ორბელიანის სამართლიანი შენიშვნით, მწერლის მხრიდან ასე უპასუხისმგებლოდ წამოსროლილმა ფრაზებმა შეიძლება

საფრთხე შეუქმნას ეროვნულ მთლიანობას: „არ არის კარგი, ქართლელები კახელებზე ვლავარაკობთ ანუ ხან დავცინით და კახელები ქართლელებზე ლავარაკობენ ანუ ხან დავცვინიან მაშინ, როდესაც რომ ზურგზე ვაკერივართ ერთმანეთს, დასაკლისიც ერთია ჩვენი და შემატებაც“ (ორბელიანი, 1858ა, გვ. 287).

ალექსანდრე ორბელიანის აღშფოთება იქამდე მიდის, რომ იგი გრიგოლ რჩეულიშვილს ჰეროსტრატეს ადარებს, რომელმაც თავისი სახელის უკვდავსაყოფად დაწვა დიდებული ტაძარი. ეს შეფასება უთუოდ გადაჭარბებულია, მით უმეტეს, გასაკვირია იგი ისეთი თავდაჭერილი და დარბაისელი კაცისაგან, როგორც ალექსანდრე ორბელიანი გახლდათ. საერთოდაც ეს წერილი კრიტიკოსისათვის უცხო, უჩვეულოდ აღელვებული ტონითაა დაწერილი. ამ გარემოებამ გვიბიძგა, ყურადღებით დაგვეკვირვებოდით რჩეულიშვილის მოთხრობას, ხომ არ არის მასში რამე ისეთი დეტალი, რომელსაც შეიძლება ალექსანდრე ორბელიანი განერისხებინა, თუმცა კი მასზე პირდაპირ მითითებას ვერ შეძლებდა.

ჩვენი ყურადღება მიიპყრო მოთხრობის ერთმა მონაკვეთმა. „ქვივის ლიმონებში“ სრულიად უადგილოდ, უკონტექსტოდაა ჩასმული კონფორმისტული პასაჟი, რომელშიც ერეკლე მეორე ხოტბას ასხამს რუსებს და ამცირებს თავის მემკვიდრეებს: „რუსნი ძლიერნი არიან, ჩვენი მერჯულენი არიან, იმათ შეუძლიანთ მტრის გაძლოლა, ისინი დაამყარებენ ქართველთ თავის სარწმუნოებაზედ, დაიფარავენ თავის ძლიერის ფრთებით...“ ერეკლეს მონოლოგში ქართლ-კახეთის სამეფოს აღსასრული წარმოჩენილია, როგორც ბუნებრივი და გარდუვალი მოვლენა. მეფის მიერ საკუთარი მემკვიდრე გიორგი დახასიათებულია, როგორც გონიერი, თუმცა უძლური და სნეული უფლისწული, რომელსაც მოსალოდნელია, რომ „ძმები... უსისხლოდ არ დაანებებენ ტახტსა“. ვფიქრობთ, განსაკუთრებით უნდა აღეშფოთებინა ალექსანდრე ორბელიანი მისთვის ძალზე ძვირფასი ადამიანის, ბიძის, დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის სიმბოლოდ ქცეული ალექსანდრე ბატონიშვილის ერეკლესეულ დახასიათებას: „ალექსანდრე აბეზარი შვილია. ის არ მოისვენებს, მიიმხრობს და ნაშთენსა ძმებსა... ვხედავ მე იმათში განხეთქილებას... ზოგი სპარსეთში გაიქცევა, ზოგი ოსმალეთში, და ზოგი სადა, წამოიყვანენ ჯარსა და ააკლებინებენ საქართველოს“ (რჩეულიშვილი, 1965, გვ. 38).

სავარაუდოდ, სხვა გარემოებათა გვერდით, სწორედ ამ კონფორმისტულმა, რუსთა მადიდებელმა პასაჟმა განარისხა ალექსანდრე ორბელიანი, კაცი, რომელიც დაუფარავად აცხადებდა: „რა ვენა რა უყო, ღმერთს ისე დაუბადებია, რომ საქართველოში მე რუსები არ მიყუარან? – მე ისინი რუსეთში დიდად მიყუარან, იქ უკეთესი ხალხი ისინი არიან“ („რუსების დასი ქართულები ჩემზე“). დიდწილად ამის გამო უნდა დაემსახურებინა მწერალს ალექსანდრე ორბელიანის რისხვა.

ალ. ორბელიანის საბოლოო დასკვნით, „რჩეულოვის თხზულებაში თუ არის რამე კარგი, მხოლოდ უცხო სიტყვიერება და ყურის სმენისათვის კარგი გასაგონი“ (ორბელიანი, 1858ა, გვ. 287).

60-იანი წლების დასაწყისში ალექსანდრე ორბელიანს შეუქმნია კრიტიკული წერილი „დართულს დართული“, რომელიც ეხება დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხეს“. წერილი პრესაში არ გამოქვეყნებულა. იგი დაცული იყო ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში და თითქმის ასი წლის შემდეგ, 1959 წელს გამოაქვეყნა ჯუმბერ ჭუმბურიძემ („ცისკარი“, 1959, №6). მკვლევრის ვარაუდით, „ცისკრის“ რედაქტორს ნაშრომის დაბეჭდვაზე უარი უნდა ეთქვა სტატიის დროის სულისკვეთებასთან შეუსაბამობის გამო: „საფიქრებელია... რომ რედაქტორმა ი. კერესელიძემ იმ დროს (ბატონყმობის გადავარდნის პერიოდში) უკვე ზედმეტად ჩათვალა მისი გამოქვეყნება“ (ჭუმბურიძე, 1959, გვ. 104-105).

პირველ ყოვლისა, ალ. ორბელიანი გულისტკივილს გამოთქვამს ნიჭიერი ახალგაზრდა მწერლის უდროოდ გარდაცვალების გამო და აღნიშნავს, რომ დანიელ ჭონქაძე იმედისმომცემი ავტორი იყო, რომელსაც „იქნება ბოლო დროს დიდი სახელიც დარჩენოდა“.

ნაშრომის პირველ ნაწილში კრიტიკოსი მსჯელობს ზოგად საკითხზე: თუ რა მისია აკისრია მხატვრულ ლიტერატურას, კერძოდ, მოთხრობასა და რომანს. ალ. ორბელიანის შეხედულებით, მხატვრული ნაწარმოების მთავარი დანიშნულებაა სინამდვილის ასახვა. ოღონდაც მწერალს ამ მისიის მსახურებისას დიდი პროფესიული ტაქტი მოეთხოვება. მან ისე უნდა ამხილოს ზნეობრივი მანკიერება, რომ მხილებულს დაუტოვოს გამოსწორების საშუალება. „რამანი ანუ მოთხრობა რა არის? – ნამდვილი საგნიდან გააკეთონ, ეს არის თუ ჭორიდგან? ვინც იცის, მამიგებს: ნამდვილიდგან მხოლოდ დიახ გაფრთხილებით და დაფარულად სახელების გამოყენებით, რომ გან-

გაშა არ მოხდეს ხალხში. ვიზედაც არის, უწყინად იგრძნას, დაიჯეროს და გასწორდეს კიდევ თვსებაში. აი ეს არის რამანისა და მოთხრობისა მიმართულება“ (ორბელიანი, 1980ა, გვ. 161).

აღ. ორბელიანის სოციალური მრწამსის გასარკვევად აუცილებელია მისი წერილის „უწინდელს დროს ბატონყმობა საქართველოში“ („ცისკარი“, 1859, №11) გათვალისწინება. ამ ვრცელ ნაშრომში ალექსანდრე ორბელიანი ამტკიცებს, რომ ისტორიულად საქართველოში ბატონყმობას არ ჰქონია სასტიკი მონობის ფორმა. „საქართველოში მებატონეთ ყმობა მონად (მონება მესმის მე, დაჩაგვრა) არ ითქმის. მართალია სიტყვა ყმობა იყო, მაგრამ საქმე მონებას არ აცხადებს“ (ორბელიანი, 1859ბ, გვ. 215). ძველად ღირსეულ ქართველებს მამაშვილური დამოკიდებულება ჰქონდათ ყმებისადმი. „უწინდელს დროში, გარეშე კაცი იმას ეძებდა: მებატონე ვიშოვნო და იმას შევეხიზნოვო, ამისთვის, რომ მებატონე თავის ყმასა შვილსავით ყურს უგდებდა და შვილის მზგავსად გული სტკიოდა ყმისთვის“ (ორბელიანი, 1859ბ, გვ. 216).

აღ. ორბელიანის თქმით, ყმას ნებისმიერ დროს შეეძლო ბატონთან სტუმრობა, რჩევისათვისა თუ სათხოვრისათვის მისვლა. ბატონი და ყმა ხშირად ერთად იყვნენ, ერთად სადილობდნენ, ერთმანეთზე ზრუნავდნენ, ჭირშიც და ლხინშიც გვერდით ედგნენ ერთმანეთს. კრიტიკოსის აზრით, „რასაკვირველია იმათშიაც იყვნენ ცუდნი კაცნი, ანუ უწყალონი, მაგრამ ერთიან საზოგადოებისათვის ეს რავდენიმე დიახ მცირეა“. რა თქმა უნდა, ალექსანდრე ორბელიანის სტატიაში რამდენადმე რომანტიზებულია ისტორიული სინამდვილე (რის გამოც საბჭოთა ისტორიოგრაფიასა და ლიტერატურათმცოდნეობაში ალექსანდრე ორბელიანი რეაქციონერადაა გამოცხადებული), მაგრამ სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ისტორიულად ბატონყმობის ქართული მოდელი გარკვეულწილად მართლაც განსხვავებული იყო რუსული ანალოგისაგან და ამაზე მიუთითებს არა მხოლოდ „ძველი თაობის“ წარმომადგენელი ალექსანდრე ორბელიანი, არამედ არაერთი „ახალთაობელიც“, მათ შორის – აკაკი წერეთელი, იაკობ გოგებაშვილი. ლექციებში „ვეფხისტყაოსნის“ შესახებ აკაკი, რომელსაც ნამდვილად ვერავინ დასდებს ბრალად ბატონყმობის აპოლოგეტობას, აცხადებს: „ამ უკანასკნელ დრომდი ბატონყმობას ისეთი ხასიათი არა ჰქონია საქართველოში, როგორც სხვაგან. ის

იყო მხოლოდ ძმური, ერთმანეთთან უმფროს-უმცროსული დამოკიდებულება. ბატონი მეგრულათ პატონია და ჭანურათ პატრონი... ეს სიტყვები ერთად ნიშნავენ მზრუნველი, მფარველი და არა უფალი. აგრეთვე ჩვენი ძირეული სიტყვა „ყმა“ არ ნიშნავს მონას. ყმა, ე.ი. ყმაწვილი, ანუ ახალგაზდა. რუსთველი ხშირად ყმას ეძახის თვით ტარიელსა და ავთანდილსაც. ამ ნაირათ ბატონ-ყმობა ნიშნავდა თანასწორად უფროს-უმცროსულ დამოკიდებულებას... და არა ნაძალადევ ბრძანებლობას“ (წერეთელი, 1960, გვ. 92).¹

როგორც ვხედავთ, აკაკი წერეთლის მოსაზრება სრულად ემთხვევა ალექსანდრე ორბელიანის შეხედულებას.

„სურამის ციხის“ მთავარ ნაკლად ალექსანდრე ორბელიანი მიიჩნევს იმ გარემოებას, რომ იგი აგებულია არა გავრცელებულ, ტიპურ ამბავზე, არამედ გამონაკლის შემთხვევაზე, ჭორზე: „მართალია, ახლანდელი ჩვენი ზოგიერთის მებატონეებისაგან ბევრჯელ მომხდარა თავის ყმების ძირიანათ აკლება და ჯარიმების წართმევა, მაგრამ ეს ამგვარი საქმეები სრულებით არ მომხდარა... იმ პირებისაგან, ვიზედაც ამბობს ჭონქაძე“ (ორბელიანი, გვ. 1980, გვ. 170). ალექსანდრე ორბელიანს „სურამის ციხე“ კონკრეტულ, რეალურ პიროვნებებზე დაწერილ ნაწარმოებად მიაჩნია. იგი ამტკიცებს, რომ მწერალი მათ შესახებ არსებულ ბოროტ ჭორებს დაეყრდნო და სინამდვილეში, „ის, ვინც გაკიცხა ჭონქაძემ, გლეხებისათვის ჩავარდა ვალში... მეტის სიბრალეულის გამო გლეხებისა“ (ორბელიანი, 1980, გვ. 168).

გულუბრყვილოდ ჟღერს ალექსანდრე ორბელიანის სიტყვები: „ჩემო ხელმწიფეო! აბა ახლა მიბრძანეთ, ის დურმიშხან ვინ არის, მე არ გამიგონია იმისი სახელი და არც ყოფილა იმათ სახლში, რომელიც ყველას ვიცნობდი იმათ კერძობასა... არც მომხდარა მაგვარი რამ ამბავი იმათ სახლში, თორემ მე მეცოდინებოდა“ (ორბელიანი, 1980, გვ. 168).

ალექსანდრე ორბელიანი აღნიშნავს, რომ მებატონეთაგან გლეხთა ჩაგვრაზე საუბრისას ნაკლებად ახსენებენ ხოლმე საპირისპირო ხასიათის ფაქტებსაც, როცა თავადები ხელს უმართავენ და მფარველობენ გლეხებს.

ალექსანდრე ორბელიანის აზრით, „სურამის ციხე“ უფრო ლეგენდას ჰგავს, ვიდრე ისტორიულ მოთხრობას. არადა ჩვენს ისტორი-

¹ მსგავს მოსაზრებას ავითარებს გრიგოლ რობაქიძეც. იხ. (რობაქიძე, 1990).

აში მრავალი ისეთი ამბავია, რომელიც შესანიშნავ მასალას იძლევა მხატვრული ნაწარმოებისათვის. კრიტიკოსის თქმით, თუ მაინცდამაინც ისტორიული თხზულების დაწერა უნდოდა ავტორს, შეეძლო გამოეყენებინა სურამის ციხის შესახებ არსებული არაერთი პატრიოტული შინაარსის გადმოცემა.

ალექსანდრე ორბელიანი არ მიიჩნევს გამართლებულად თავადაზნაურობის, როგორც ცალკე სოციალური კლასის, კრიტიკას. მისი შეხედულებით, მწერალი უფრო ზოგადი, ეთიკური ხასიათის პრობლემებით უნდა ინტერესდებოდეს, როგორებიცაა, მაგალითად: ადამიანთა გულგრილობა, მშობლების უპატივცემულობა, მემთვრალეობა და სხვ. ამ თვალსაზრისით კრიტიკოსისათვის სამაგალითოა ვიქტორ ჰიუგოს შემოქმედება: „ამ ჩვენს ქვეყანაში „საბრალოების-თანა“ (მიზერაბლ) ამბებია, რომ უანგარიშო, რომლებისაგანაც ბევრს კარგს ვისწავლით, თუ როგორც რიგია ისე ააშენებს მწერალი იმ საგანსა“ (ორბელიანი, 1980, გვ. 167). საგულისხმოა, რომ რეალიზმის გაფურჩქვნის ეპოქაში ალექსანდრე ორბელიანისთვის ეტალონად მაინც რომანტიკოსი ჰიუგოს შემოქმედება რჩება. ესეც კიდევ ერთხელ ადასტურებს მის შინაგან მიდრეკილებას რომანტიზმისადმი.

ალექსანდრე ორბელიანი აღნიშნავს, რომ მებატონეთა კლასი, რა თქმა უნდა, არ არის იდეალური. ოღონდაც თუ ამ სოციალური ფენის მანკიერებაზე წერს მწერალი, მაშინ იგი ვალდებულია გამოსწორების გზაც უჩვენოს მას. „გვიპოვეთ საშუალობა და კარგნი შევიქნებით, თუ არა და ტყუილის დაწერით როგორ გავიტანთ საქმეს. ამით უფრო გაჯავრება მოხდება და ვერც გვასწავლით რიგიანათ“ (ორბელიანი, 1980, გვ. 161-162).

ალექსანდრე ორბელიანი წუხს იმის გამო, რომ ქართველი საზოგადოების ნაწილს ამჩნევს **ისტორიული წარსულისადმი ნიჰილისტური დამოკიდებულების** ნიშნებს. ეს ძალზე მძიმე ასატანი იყო იმ კაცისათვის, რომელიც აღმერთებდა წარსულს და სწამდა, რომ „მართლად რაღაც განსხვავებული ცხოვრება იყო უწინ“. სწორედ ამ ახლად თავჩენილი ტენდენციის გავლენით ხსნის კრიტიკოსი ჭონქაძის მწერლურ პოზიციას.

ალექსანდრე ორბელიანს მიაჩნია, რომ ძველისა და ახლის ორგანული შეთვისება არის ეროვნული განვითარების საწინდარი: „ვერ მივმხდარვარ, არ მესმის მე... რად უნდათ, რომ ძუჭლი გაიკაფოს და

მითამ ახალი აღმოაჩინონ. თუ კარგი ჭერმერები არიან, მუწლზე უნდა ამყნონ... რომ ჩუენი შვილიშვილები მაღლობასა შემოსძღვნიდნენ იმათ“ (ორბელიანი, 1980, გვ. 163). ძალზე საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ალექსანდრე ორბელიანი ამჩნევს ქართულ საზოგადოებრივ აზროვნებაში ორი ძირითადი ნაკადის გამოკვეთას, ორი დასის დაბადებას, რომელთაც ის პირობითად „კონსერვატორებსა და პროგრესისტებს“ უწოდებს. ამ მოვლენას კრიტიკოსი სავსებით კანონზომიერ და მისასაღმებელ ფაქტად მიიჩნევს:

„მართლა ეტყობა, რომ ორი დასი იბადება, კარგი ნიშანია. ეს ის არის, წინ მივდივართ და უკან აღარ ვრჩებით. პროგრესისტებს უნდათ კონსერვატორები გაიგდონ წინ, კონსერვატორების შეჰყურებენ ჯერ სახეში იმათ: ვნახოთ რა იქნებაო. რაღა რა იქნება, უნდა პასუხი ვსთქუათ ჩუწნის აზრისამებრ ასე: კარგს ამბავსა მუწლისას უნდა პატივი ვცეთ და ახლანდელს განათლებას თაყუანს ვცემდეთ. ოღონდ კარგი რამ ითქვას, რომ საზოგადოს ზნეობისა გასაკეთებელი იყოს, გონების სინათლის მიმცემი და ქუწყნის სასარგებლო, თორემ სულ ერთია, რაც გინდათ თქვთ, გინდ მუწლი, გინდ ახალი განათლებისა“ (ორბელიანი, 1980, გვ. 163).

„ძველი კარგი“ უნდა იყოს საფუძველი „ახალი განათლების შენობის“ დასადგმელად.

ალექსანდრე ორბელიანის მოსაზრებათა განხილვისას ვრწმუნდებით იმ აზრის ჭეშმარიტებაში, რომ „ამ მწერლის ნააზრევში ბევრი რამ არის ისეთი, რაც კრიტიკული შეფასების სფეროში ერთგვარ ლიტერატურულ წინაპირობას უწევდა ჩვენს დიდ სამოციანელებს“ (ევგენიძე, 2009, გვ. 97).

დასასრულ, ორიოდ სიტყვა ალექსანდრე ორბელიანის, როგორც კრიტიკოსის სტილზე. განსაკუთრებული სტილური მახასიათებლებით ალექსანდრე ორბელიანის წერილები არაა გამორჩეული, იგი „დარბაისლური“ ქართულით მეტყველებს. მიუხედავად იმისა, რომ ალექსანდრე ორბელიანის პუბლიცისტიკა ძველი, მწიგნობრული ლექსიკური მასალითაა გაჯერებული, ზოგიერთ მის თანამედროვე ავტორთან (პლატონ იოსელიანი, სარდიონ ალექსი-მესხიშვილი

და სხვ.) შედარებით მისი ენა ბევრად მარტივია და დაახლოებულია სასაუბრო მეტყველებასთან. ალ. ორბელიანის სტილის არსებითი თავისებურებაა ზომიერება. მას არ სჩვევია კატეგორიული მსჯელობანი. „თუმცა ჩემის აზრით მე ასე ვამტკიცებ, მაგრამ ნურავის ნუ ეგონება მე იქამდისინ უბრალო ამპარტავნება მქონდეს, ან ურიგო თავის მოყვარება, ამ ჩემს გამოცემულს წერილზედ დავემყარო – რაც ვსთქვი უთუოდ ასეა მეთქი. არა, რასაც ვანბობ იქნება ასე არ იყოს და უფრო სხუა გუარად იყოს“ (ორბელიანი, გვ. 1860, გვ. 102), – მსგავს ფრაზებს ხშირად ვხვდებით ალექსანდრე ორბელიანის წერილებში. მეორე არსებითი ნიშანი ალექსანდრე ორბელიანის წერის მანერისა არის გულწრფელობა, უშუალოება. როგორც ჯუმბერ ჭუმბურიძე მიუთითებს, „ის, რის შესახებაც ავტორი მოგვითხრობს, ღრმადაა განცდილი მის მიერ; აქ არ იგრძნობა ხელოვნურობა და პოზა. მწერალს უდავოდ აქვს ის სიტბო, რომელიც გავლენას ახდენს მკითხველზე. ფანატიკური სიყვარული წარსულისა, ტკივილი – გამოწვეული აწმყოთი, თრთოლვა და შინაგანი წვა მწერლისა, რაც ყოველ სტრიქონში ჩანს, უდავოდ გადაეცემა მკითხველსაც“ (ჭუმბურიძე, 1972, გვ. 219). ალ. ორბელიანი სწორედ ამ გულწრფელობითა და ზოგჯერ გულუბრყვილობამდე მისული სიალალით ხიბლავდა მკითხველებს, მათ შორის ისეთ კრიტიკულად განწყობილ ახალი თაობის მწერალსაც კი, როგორც იყო აკაკი წერეთელი, ავტორი ალექსანდრე ორბელიანის შესახებ დიდი სიტბოთი გამსჭვალული მოგონებისა. ალექსანდრე ორბელიანის შესახებ საუბარსაც აკაკის შეფასებით დავასრულებთ: „[ალექსანდრე ორბელიანი] იყო ნამდვილი ქართველი კაცი, ბევრის მკითხველი, ბევრის გამგონე და დიდი ნაღვაწი... ძალიან საყვარელი ვინმე იყო და საქართველოც განსხვავებულად უყვარდა“ (წერეთელი, 2015, გვ. 94).

გამოყენებული ლიტერატურა:

- გამსახურდია, ზ. (1991). წერილები, ესსეები. თბილისი: „ხელოვნება“.
- ევგენიძე, ი. (2009). ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III. თბილისი.
- ვაჟა-ფშაველა, (1964). თხზულებათა აკადემიური გამოცემა ათ ტომად, ტ. IX. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.

- იოსელიანი, პ.(1850). წინასიტყვაობა, წიგნში: ერისთავი გ., გაყრა (კომედია, ქმნილი თავადის გიორგი დავითის-ძის ერისთავისაგან და წარმოდგენილი ორჯერ თფილისის ღიმნაზიის ზალაში ამა წლისა იანვრის თთუწში). თფილისი.
- ორბელიანი, ალ. (1853). რუსთაველი. „ცისკარი“, 1.
- ორბელიანი, ალ. (1857ა). მოწყალეო კელმწიფევ, უფალო რედაქტორო ივანე კერესელიძე. „ცისკარი“, 6.
- ორბელიანი, ალ. (1857ბ). რამდენიმე სიტყვა გაყრის კამედიაზედ. „ცისკარი“, 9.
- ორბელიანი, ალ. (1858ა). ქვრივის ღიმონების განხილვა, ანუ კრიტიკა. „ცისკარი“, 4.
- ორბელიანი, ალ. (1858ბ). მე და ის. „ცისკარი“, 7;
- ორბელიანი, ალ. (1859ა). სალაყბოს ფურცელზე. „ცისკარი“, 1;
- ორბელიანი, ალ. (1859ბ). უწინდელს დროს ბატონყმობა საქართველოში. „ცისკარი“, №11.
- ორბელიანი, ალ. (1860). ქართული უბნობა, ანუ წერა. „ცისკარი“, 6.
- ორბელიანი, ალ. (1865). ზოგიერთი შემცნევა. „ცისკარი“, 8;
- ორბელიანი, ალ. (1980ა). დართულს დართული, წიგნში: ქართველი რომანტიკოსები ლიტერატურისა და ხელოვნების შესახებ. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ორბელიანი, ალ. (1980ბ). დადესტნიდგან ლეკების გამოსვლა და სხვა ამბები. წიგნში: ქართველი რომანტიკოსები ლიტერატურისა და ხელოვნების შესახებ. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ორბელიანი, ალ. (1980გ). ქართულის ენისათვის. წიგნში: ქართველი რომანტიკოსები ლიტერატურისა და ხელოვნების შესახებ. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ორბელიანი, ალ. (1999). სიტყვა მამულის ტრაპესზედ, თბილისი, „ლომისი“.
- რობაქიძე, გრ. (1990). მიხაკო წერეთელი, მოგონებათა ბარდული. წიგნში: მიხაკო წერეთელი ერი და კაცობრიობა. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- რჩეულიშვილი, გრ. (1865). თხზულებანი. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- წერეთელი, ა. (1960). თხზულებათა სრული კრებული თხუთმეტ ტომად, ტ. XII. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- წერეთელი, ა. (2015). თხზულებათა სრული კრებული ოც ტომად, ტ. VII. თბილისი: გამომცემლობა „საქართველოს მაცნე“, 1960.

- ჭუმბურიძე, ჯ. (1959). ალ. ორბელიანის წერილი დ. ჭონქაძის „სურამის ციხეზე“ „ცისკარი“, 6.
- ჭუმბურიძე, ჯ. (1972). ალექსანდრე ორბელიანი. წიგნში: ახალი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I. თბილისი“ თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჭუმბურიძე, ჯ. (1974). ქართული კრიტიკის ისტორია, I. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

References:

- Ch'umburidze, J. (1959). Al. Orbelianis ts'erili Daniel Ch'onkadzis „suramis tsikheze“. „Tsisk'ari“, 6. [Alexander Orbelian's article about “Surami Castle” by Daniel Chonkadze. “Tsiskari” 6].
- Ch'umburidze, J. (1972). Aleksandre Orbeliani. Ts'ignshi: akhali kartuli lit'erat'uris ist'oria, I. [Alexander Orbeliani. In: History of New Georgian Literature, I]. Tbilisi: „TSU Publishing House“.
- Ch'umburidze, J. (1974). Kartuli k'rit'ik'is ist'oria, I. [History of Georgian Criticism, I].
- Evgenidze, I. (2009). Nark'vevebi kartuli lit'erat'uris ist'oriidan, III. [Essays from the history of Georgian literature, III]. Tbilisi.
- Gamsakhurdia, Z. (1991). Ts'erilebi, essebi. [Essays]. Tbilisi: „Khelovneba“.
- Ioseliani, P'.(1850). Ts'inasi't'q'vaoba, ts'ignshi: eristovi g., gaq'ra (k'omedia, kmnili tavadis giorgi davitis-dzis eristovisagan da ts'armod-genili orjer tpilisis ghimnaziis zalashi ama ts'lisa ianvris ttuჭshi).). [Foreword, in: Eristov G. Divorce (comedy created by Eristov and presented twice in the gymnasium hall of Tiflis)]. Tbilisi
- Orbeliani, Al. (1853). Rustaveli. „Tsisk'ari“, 1.[Rustaveli. „Tsiskari“, 1]..
- Orbeliani, al. (1857a). Mots'q'aleo khelmts'ipev, upalo redakt'oro ivane k'ereselidze. „tsisk'ari“, 6. [Dear Mr. Editor Ivane Kereselidze „Tsiskari“, 6].
- Orbeliani, Al. (1857b). Ramdenime sit'q'va gaq'ris k'amediazed. „tsisk'ari“, 9. [A few words for comedy “Divorce”. “Tsiskari”, 9].
- Orbeliani, Al. (1858a). Kvrivis limonebis gankhilva, anu k'rit'ik'a. „Tsisk'ari“, 4. [Review of Widow's Lemons, or criticism. “Tsiskati”, 4].
- Orbeliani, Al. (1858b). Me da is.„tsisk'ari“, 7. [Me and him. “Tsiskati”, 7].
- Orbeliani, Al. (1859a). Salaq'bos purtselze.„tsisk'ari“, 1. [About the chating paper. „Tsiskari“, 1].

- Orbeliani, Al. (1859b). Uts'indels dros bat'onq'moba sakartveloshi „Tsisk'ari“, 11. [Serfdom in Georgia in the past. “Tsiskari”, 11].
- Orbeliani, Al. (1860). Kartuli ubnoba, anu ts'era „Tsisk'ari“, 6. [Georgian speech, or writing. „Tsiskari“, 6].
- Orbeliani, Al. (1865). Zogierti shemtsneva. „Tsisk'ari“, 8. [Some observations. „Tsiskari“, 8].
- Orbeliani, Al. (1980a). Dartuls dartuli, ts'ignshi: kartveli romant'ik'osebi lit'erat'urisa da khelovnebis shesakheb. [Attached to attached. Georgian romantics about literature and art]. Tbilisi: „TSU Publishing House“.
- Orbeliani, Al. (1980b). Daghest'nidgan lek'ebis gamosvla da skhva ambebi. ts'ignshi: kartveli romant'ik'osebi lit'erat'urisa da khelovnebis shesakheb. [Speech of Leks from Dagestan and other news. Georgian romantics about literature and art]. Tbilisi: „TSU Publishing House“.
- Orbeliani, Al. (1980g). Kartulis enisatüis, ts'ignshi: kartveli romant'ik'osebi lit'erat'urisa da khelovnebis shesakheb. [For the Georgian language. Georgian romantics about literature and art]. Tbilisi: „TSU Publishing House“.
- Orbeliani, Al. (1999). Sit'q'va mamulis t'rap'eszed. [A word on the altar of the motherland]. Tbilisi: „Lomisi“..
- Robakidze, Gr. (1990). Mikhak'o ts'ereteli, mogonebata barduli. ts'ignshi: mikhak'o ts'ereteli eri da k'atsobrioba. [Mikhako Tsereteli, memories, in: Mikhako Tsereteli. Nation and Humanity]. Tbilisi: „TSU Publishing House“.
- Rcheulishvili, Gr. (1865). Tkhzulebani. [Works]. Tbilisi: „Sabchota Sakartvelo“.
- Ts'ereteli, A. (1960). Tkhzulebata sruli k'rebuli tkhutmet' t'omad, t'. XII. [A complete collection of works in fifteen volumes, Vol. XII]. Tbilisi: „Sabchota Sakartvelo“.
- Ts'ereteli, A. (2015). Tkhzulebata sruli k'rebuli ots t'omad, t'. VII. [A complete collection of works in twenty volumes, Vol. VII]. Tbilisi: „Sabchota Sakartvelo“.
- Vazha-Pshavela, (1964). Tkhzulebata ak'ademiuri gamotsema at t'omad, t'. IX. [Academic edition of works in ten volumes, Vol. IX]. Tbilisi: „Sabchota Sakartvelo“.